

Festschrift
To Commemorate the 80th Anniversary of
Prof. Dr. Talat Tekin's Birth
ISSN 1226-4490

*International
Journal of
Central
Asian Studies*

Volume 13 2009

Editor in Chief
Choi Han-Woo

The International Association of Central Asian Studies
Korea University of International Studies

Türk Dillerinde +lA Çokluk Eki

Aysu Ata

Ankara Üniversitesi

Özet: Ses ve yapı bakımından +lAr çokluk ekine benzeyen, bugüne kadar sadece *Dīvanü Lugatī't-Türk*'te tespit edilen, bu bakımdan Türkologlar tarafından değişik şekillerde yorumlanan bir çokluk eki daha vardır ki bu da: +la /+le'dir. Bu çalışmada, +la /+le ekinin kullanımına yine Karahanlı Türkçesiyle yazılmış bir başka eser tanık gösterilecek ve bu örnekler Doğu ve Batı Türkçe-leri ile desteklenmeye çalışılacaktır.

Talat Tekin ise *XI. Yüzyıl Türk Şiiri* adlı çalışmasında (1989) *ış*, *aş* ve *kış* isimleri üzerine gelen ekleri, +la çokluk eki ve +ka datif eki olarak değerlendirmiş, ona göre anlam vermiştir. Tekin, çalışmasının notlar kısmında “Böyle bir çokluk ekine hiçbir yerde rastlanılmadığı için bu kelimelerin izahında değişik görüşler ortaya atılmıştır” diyerek bu görüşlere yer vermiştir.

Anahtar sözcükler: çokluk eki +lA, *Dīvanu Lugatī't-Türk*, *Rylands nüshası Kur'an Tercümesi*

Abstract: There is another plural suffix, +la /+le, which phonetically and structurally resembles the plural suffix +lAr and which has been interpreted in various forms by the turcologists since it has only encountered in *Dīvānu Lugātī't-Turk* until the present day. In this study, another work of art written again in Karahanli Turkic will be put forth as a proof and these examples will be supported with the Eastern and Western Turkic dialects.

In his work *XI. Yüzyıl Türk Şiiri* (Ankara 1989), Talat Tekin evaluated the suffixes added to *ış*, *aş* and *kış* nouns as plural suffix +la and dative suffix +ka and explained them in this way. In the notes part of his book Tekin, discusses these suggestions by stating “Since such a suffix is not encountered anywhere else, various suggestions are made in the explanation of these words”

Key words: the plural suffix +lA, *Dīvanu Lugatī't-Turk*, *Rylands Nüshası Kur'an Tercümesi*

Türk dillerinde gerek tarihî dönemlerde gerekse -Çuvaşça dışında- günümüzde çokluk ve topluluğu ifade etmek için kullanılan en yaygın ek, *+lar/+ler*'dir. *+lAr* ekinden başka Orhon Türkçesinde *iniygünüm* 'erkek kardeşlerim' (<*iniy+gün <ini [Yak. *inī* 'erkek kardeş']), *keliñünüm* 'gelinlerim' (<kelin+gün), *taygunuñuz* 'tay gibi olan oğullarınız' (<tay+gun) örneklerindeki *+GUn* eki ile *eren* 'adamlar' (<er+en), *oglanım* 'oğullarım' (<og(u)l+an)'daki *+An* ve *oglut* 'oğullar' (<og(u)l+it), *yılpagut* 'alp, yiğitler' (<yılpagu~alpagu+t), *tarkat* 'tarkanlar' (<tarkan), *tigit* 'prensler' (<tigin) örneklerindeki *+t* eki de çokluğu ifade etmektedir (Tekin 2000: 102-103). Ancak Türk dilinde bu eklerin kullanımı sayılı örnekte görülebilmektedir. Bu örneklerde de zamanla ulanan ekin işlevinin unutulup kalıplaşması sonucu, kök kelime-den küçük bir anlam farkıyla yeni bir kelime ortaya çıkmıştır: *eren*, *oglan* gibi. Ayrıca Türk dilindeki *+An* ve *+t* ekleri, Moğolcada (Poppe 1992: 90-92) ve diğer Altay dillerinde (Poppe 1952: 65-83) ortak kullanım alanı bulan eklerdendir.

+lar/+ler çokluk eki ise ilk yazılı ürünlerimizden itibaren Türk dilinde hem isim hem de fiil çekimlerinde kullanılmaya devam etmektedir. Yalnız bu ekin fiil çekiminde yer alması Orhon Türkçesinden sonradır. T. Kowalski'nin 1936'daki çalışmasında ortaya attığı; çokluk eki *+lar/+ler*'in kullanımının fiilde zamanla tam bir çekim şekline dönüşmesinin isim fiiller sayesinde ortaya çıktığı görüşü ile isim ve fiile gelen bu çokluk ekleri arasında yapı ve köken bakımından hiçbir farkın olmadığına dair açıklamaları Türkoloji alanında tereddütsüz kabul edilen görüşlerdendir. Bunun yanında ekin kökeni konusunda bilimadamları tarafından değişik görüşler ileri sürülmüştür (Räsänen 1957: 52-53): Munkácsi ve Budenz'in *ol* zamiri + Altayca çokluk eki *+r*, W. Bang'ın *ula-* + geniş zaman eki *-r*, Räsänen'in *il-* + geniş zaman eki *-r* ile *+li* birliktelik eki + *er* 'adam', Fuchs'un isimden fiil yapma eki *+la* + geniş zaman eki *-r*, Sinor, Pritsak ve Poppe'nin Altayca çokluk eki *+l* + *+r* şeklinde ekin kökeni hakkında ortaya koyduğu görüşler bunlardan sadece birkaçıdır.

+lAr eki bugünkü Türkçelerde ulandığı kelimenin son ünsüzüne ve ünlüsüne bağlı olarak ek ünsüzü /t/'nin değişmemesi şartıyla farklı görünüm sergilemektedir: Örneğin, *+lar/+ler* çokluk eki, Başkurtçada /l, m, n, ñ/ seslerinden sonra *+dar/+der*, /t, v, y, z/'den sonra *+zar/+zer*, /b,

ç, f, h, k, p, s, ş, t' den sonra ise +tar/+ter şeklinde kelimeye ulanmaktadır. Kazak Türkçesinde +lar/+ler dışında +dar/+der/+tar/+ter; Kırgızcada da +lar/+ler/+lor/+lör/+dar/+der/+dor/+dör/+tar/+ter/+tor/+tör olmak üzere çokluk eki 12 şekillidir. Bunun dışında Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde çokluk 2. şahıs zamiri üzerine gelen çokluk eki (*sizler* ve *siler*) ile de isim çekimi yapılmaktadır. Örneğin 'Kırgızsiniz' ifadesi Kırgızcada nezaket söz konusu olduğunda *Kırgızsızdar* şeklinde telaffuz edilmektedir, diğer durumlarda ise: *Kırgızsıñar*. Kırgızcada benzer bir durum çokluk 2. şahıs iyelik çekiminde de görülmektedir. Kırgızcada 2. çokluk şahıs iyelik eki çekimi *eneñer* 'anneniz' ve *ömürüñör* 'yaşınız' örneklerinde görüleceği üzere +ñVr ile yapılmaktadır. Fakat bu şahsın nezaket şekli söz konusu olduğunda *eneñizder* ve *ömürüñüzdör* ifadeleri kullanılmaktadır. Aynı bağlamda Kırgızcada *eneñiz* ve *ömürüñüz* teklik 2. şahsın nezaket şeklini karşılamaktadır. Bu konuda dikkati çeken bir özellik Yeni Uygurcada da Kırgızcada olduğu gibi çokluk 2. şahıs iyelik ekinin +lar/+ler ile kurulmasıdır; *koluñlar* 'sizin kolunuz', *akañlar* 'ağabeyiniz' örneklerindeki gibi. Yeni Uygurcada Türkiye Türkçesindeki +İñIz ise çokluk değil, teklik 2. şahsın nezaketini ifade etmektedir. Yeni Uygurca ile Kırgızca arasında bu konudaki benzerliği ortaya koyan bir durum da Kırgızcadaki *Kırgızsızdar* ifadesindeki gibi Yeni Uygurcada da isim çekiminin +sIzlAr değil, Karahanlı Türkçesinde örneklerine rastlanılan +siler şeklinde yapılmasıdır: *yaşsiler* 'gençsiniz', *emessiler* 'değilsiniz' gibi. Bu iki Türkçede diğer Türkçelerden farklı olarak çokluk 3. şahısta isim ve iyelik çekimi genelde +lAr eki olmadan teklik şahıstaki gibi yapılmaktadır: Kırgızcada (*alar*) *okūcu* '(onlar) öğrenci', *enesi* 'anneleri', Yeni Uygurcada yaş edi 'onlar gençti', *koli* 'elleri', *beşi* 'başları'. Kırgız ve Yeni Uygur Türkçeleri fiil çekiminde çokluk şahıs göstergesi olarak işlev yüklenen +lAr ekinin kullanımı bakımından da diğer Türkçelerden ayrılmaktadır. Bu iki Türkçe dışında +lAr eki çokluk 3. şahıs çekimlerinde görülmektedir. Fakat Kırgızca ve Yeni Uygurcada bu şahsın çekimi çokluk göstergesi olan +lAr eki ulanmadan teklik 3. şahıstaki gibi ya da -ş işteşlik eki ile yapılmaktadır. Örneğin, 3. çokluk şahıs belirli geçmiş zaman çekimi Yeni Uygurcada *keldi* veya *kelişti* ile *kelgän(du)* veya *kälişgän*, Kırgızcada *kelişti* 'geldiler' ile *kelişken*, şart kipi ise Yeni Uygurcada *kelsä* veya *kelişsä*, Kırgızcada *kelişse* 'gelseler' şeklindedir. Bütün zaman ve kip çekimi genel Türk dilinden farklı olarak

bu iki Türkçede yukarıdaki şekilde yapılmaktadır. Bunun dışında genel Türk dili kapsamında +*lAr* ekinin kullanımı ve işlevi açısından bir fark yoktur.

Ses ve yapı bakımından +*lAr* çokluk ekine benzeyen, bugüne kadar sadece *Dîvanü Lugatî't-Türk*'te tespit edilen, bu bakımdan Türkologlar tarafından değişik şekillerde yorumlanan bir çokluk eki daha vardır ki bu da: +*la/+le*'dir. Bu çalışmada, +*la/+le* ekinin kullanımına yine Karahanlı Türkçesiyle yazılmış bir başka eser tanık gösterilecek ve bu örnekler Doğu ve Batı Türkçeleri ile desteklenmeye çalışılacaktır.

İlk olarak söz konusu ettiğimiz ekin tespit edilen ilk kaynak eserdeki yani DLT'deki kullanımına ve bu konudaki görüşlere yer verelim:

Beçkem urup atlaka

Uygurdaki tatlaka

Oğrı yawuz ıtlaka

Kuşlar kibi uçtımız (DLT I 483)

(Atlara belge vurarak Uygurdaki Tatlara, hırsız, kötü itlere kuşlar gibi uçtuk.)

Turgan ulug ıslaka

Térgi urup aşıllaka

Tumlug kadir kışlaka

Koçtı erig umduru (DLT II 54)

(Büyük işlere kalkışan, yemeğe sofraya seren, katı kışlarda halkı umutta bıraktı.)

Tegrür meniñ savımı bilgelege ay

Tınar kalı atatsa kısırak sıpı tay (DLT III 158)

(Hey, benim sözümü bilgelere eriştir, kısırakların yavrusu tay, at olursa kısırak dinlenir.)

Yukarıdaki örneklerden görüleceği üzere +*la* çokluk eki, DLT'de 7 yerde geçmektedir. B. Atalay, *bilgelege* kelimesi için dipnotta kelimenin aslının “bilgelerge” olacağını, DLT. I, 401, 13'teki *atlaka*, *tatlaka* örneklerinde olduğu gibi burada da *r*'nin düştüğünü ve düşen *r*'nin yerine *lam* harfinin yana doğru çekildiğini belirtmiştir. Acaba *atlaka*, *tatlaka*, *ıtlaka*, *ıslaka*, *aşıllaka*, *kışlaka*, *bilgelege* örneklerinde çokluk eki işlevinde kullanılan +*la/+le* yapısını, +*lar/+ler* ekindeki son ünsüz düşmesine bağlamak yeterince inandırıcı mıdır?

C. Brockelmann, DLT II 54'teki *ıslaka*, *aşıllaka*, *kışlaka* kelimelerini *kaf* harfi üzerinde şedde olmadığı halde *ıslakka*, *aşıllakka*, *kışlakka* şeklinde okumuş ve +*lak* ekini çokluk ve topluluk bildiren bir ek olarak gös-

termiştir (Brockelmann 1923: 5). Menges de Brockelmann'ın bu görüşünü paylaşmıştır (1968: 111). T. Tekin *ış*, *aş* ve *kış* isimleri üzerine gelen ekleri, +*la* çokluk eki ve +*ka* datif eki olarak değerlendirmiş, ona göre anlam vermiştir: “(O) büyük işlere kalkışan, soğuk (ve) şiddetli kış (ayların)da (bile) ziyafet sofrası kurup (konuklarına yemek yediren bir yiğit)ti. (Ölümü ile) halkı (onun cömertliğini) umar ve (bekler durumda) bıraktı.” (1989: 15, 165). Tekin, çalışmasının notlar kısmında “Böyle bir çokluk ekine hiçbir yerde rastlanılmadığı için bu kelimelerin izahında değişik görüşler ortaya atılmıştır.” diyerek bu görüşlere yer vermiştir. Bunlardan biri Brockelmann'ın yukarıda belirttiğimiz +*lak* eki üzerine açıklamalarıdır ki bunu kabul etmek mümkün değildir. Bir diğer görüş, bu örneklerde geçen çokluk ekini +*la* şeklinde kabul etmektir. Tekin bu konuda sonuç olarak şunları ifade etmektedir: “Bizce, şimdilik tek doyurucu çözüm bu şekilleri -*lar*/ -*ler* çokluk ekinin yapısında bulunan ve tek başına çokluk ifade eden arkaik -*la* eki olarak kabul etmek gibi görünmektedir.” Yalnız Tekin bu sonuca varırken +*la* çokluk ekine “başka hiçbir yerde rastlanılmadığı” için birtakım tereddütleri olduğunu dile getirmiştir.

Çalışmada tanık olarak ileri süreceğimiz, Tekin'in ve diğer Türkologların bu konudaki tereddütlerini ortadan kaldıracağını umduğumuz ve Türk dilinde +*la* eki dışında, diğer Altay dilleri gramerlerinde de yer alan +*la*/+*le* çokluk ekinin Türk dilinde varlığını kanıtlayan tarihî dönem yazı diline ait bir başka kaynak eser ise üzerinde çalıştığımız Rylands nüshası Kur'an tercümesidir. Söz konusu çalışmamızda bilhassa eserin dil özelliklerinden yola çıkarak bu tercümeyi Karahanlı Türkçesinin ilk eseri dolayısıyla ilk Türkçe Kur'an tercümesi olarak değerlendirdik ve bunun nedenlerini ayrıntılarıyla açıkladık. Rylands nüshası satırları Kur'an tercümesinde morfolojik bakımdan dikkati çeken fakat bugüne kadar kimsenin üzerinde durmadığı bir özellik de Dîvân'da olduğu gibi +*la*/+*le* çokluk ekinin kullanılmasıdır. Üstelik bu ekin geçtiği örnek sayısı aşağıda görüleceği üzere hiç de azımsanmayacak kadardır. Bu nedenle ekin geçtiği örnekleri istinsah yanlışı olarak değerlendirmek ve metin tamirine gitmek olası değildir. Özellikle dil malzemesi açısından böyle önemli bir yapının herhangi bir eserde değil de bir Kur'an tercümesinde geçmiş olması, metnin kudsiyetinden dolayı istinsah yanlışı kabul edilemez kılmakta ve bir dil incelemesi için avantaj yaratmaktadır.

DLT’de sadece isim çekiminde karşılaşılan bu ek, Rylands nüshasında hem isim hem de fiil çekiminde yer almaktadır.

İsim çekimindeki örnekler şunlardır: *cāvidānele* 31/69b1, *ulgaymışla* 33/51b3, *azıtlıglıla* 34/42b2, *pırle* 35/63a2, *kāfirle* 35/75b1, *ola* 36/69a1-38/10b2, *şeksizle* 36/76a2, *yılkıla* 37/11a1, *çıgayla* 37/26a1.

Fiilde çokluk 3. şahıs geniş zaman çekiminde *-urla*, belirli geçmiş zamanda *-DIIA*, gelecek zamanda *-gayla* ve çokluk 3. şahıs emir çekiminde *-sunla* ile çokluk 2. şahısta *-ñla* eklerinin geçtiği örnekler şunlardır: (geniş zaman:) *kılurla* 37/31b2, *tururla* 38/28a2; (belirli geçmiş zaman:) *aydıla* 30/27b3 ve 30/40b3, *kemiştirle* 30/77a1, *bildile* 33/36b1, (gelecek zaman:) *aygayla*; (emir kipi:) *bolsunla* 33/14b2, *koşmañla* 31/52b2, *kılñla* 33/33b2, *korkuñla* 34/88b3.

DLT’de sadece isim kökleri üzerine gelen *+IA* çokluk ekine adı geçen Kur’an tercümesinde hem isim hem de fiil çekimlerinde rastlanılması bizi uzun bir süre bu ekin kabulü konusunda tereddütte bırakmış fakat aynı yazı dili dönemi içerisinde sağlam metinler olarak değerlendirdiğimiz bu iki eserde ekin aynı yapı ve fonksiyonda geçmesi bu konudaki düşüncemizi netleştirmiştir. Ayrıca bu yargıya varırken hiç şüphesiz ekin etimolojisi üzerine yapılan çalışmalar yanında *+IA* ekinin günümüzde arkaik özellikleri korumuş olan Türkçelerde yer alması aydınlatıcı olmuştur. Bunlara geçmeden önce Tercüme’de fiil çekiminde çokluk şahıs göstergesi olarak kullanılan *+IA* ekinin DLT III 213’te pekiştirme amaçlı kullanılan *la* ile karıştırılmaması gerektiğini belirtmek yerinde olacaktır. Çünkü ekin geçtiği fiillerde özne tekil değil, çoğul olmalıdır. Böyle olması gerektiği Arapça ve Farsça çevirideki çekimli yapılardan da kesin olarak görülmektedir. DLT’de söz konusu *la* için şu açıklama yer almaktadır: “işin tahakkukunu ve bitmesini gösteren bir edat olmak üzere fiillerin sonuna gelen bir harftir. Bunu Oğuzlar kullanırlar. *Ol bardı la* “O gitti be.” Bu söz, işin olduğunu bilmediği için dinliyen adamda bir parça inkâr anlamı bulunduğu zaman kullanılır. Bunu öbür Türkler bilmezler.” Kaşgarlı’nın Oğuzlara özgü diye nitelediği bu özelliğin yansıması bugün Anadolu ağızlarında ve Altay Türkçelerinde de vardır (Rachmatullin 1928: 16-17).

Poppe, Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguz dillerinde kullanılan çokluk eklerini karşılaştırmalı olarak ele almış ve mümkün olduğu ölçüde bunların etimolojileri hakkında söz söylemiş veya bu konuda yapılan

çalışmalara yer vermiştir (1952: 65-83). Yazının girişinde Çuvaşça dışında (Çuv. *-sem* < **sayun*) Türk dillerinde çokluk kavramının yaygın olarak *+lar/+ler* ekiyle karşılandığı gerçeği tekrar edilmiş, üçüncü ek olarak ele alınan **-l* yapısında bu ekle ve dolayısıyla *+la/+le* ekiyle ilgili açıklamalar yapılmıştır. Ayrıca *+lar/+ler* ekiyle ilgili bazı bilgiler de beşinci ek olarak sunulan **-r* alt başlığı altında verilmiştir. Buna göre Tunguzcada sistemli olarak kullanılan *-l* çokluk eki (*möl* ‘trees’ < *mō+l*, *mül* ‘waters’ < *mū+l*, *biral* ‘rivers’ < *bira+l*, *takšil* ‘bowls, cups’ < *tak-ši+l*, *näknil* ‘the younger brothers’ < *näk(ü)n+(i)l*), Moğol yazı dilinde bulunmamakla birlikte en eski belgelerde bu ekin varlığını tespit etmek mümkün olabilmektedir. Türk dilinde ise ekin Tunguzcadaki formda, yani *-l* olarak geçmediği, fakat *-lar* çokluk ekinin bir parçası olan ve Türk dillerinde yine aynı işlevde kullanılan **-la* ekinde geçtiği belirtilmiştir.

+lar/+ler ekinin kökeni hakkında pek çok görüş ileri sürülmesine rağmen Poppe de Gabain (1941: 84) gibi bu konunun tam anlamıyla çözümlenemediği görüşündedir. Bu nedenle Poppe, konu hakkında kendisine göre kayda değer birkaç görüşü değerlendirdikten sonra kendi düşüncesini açıklamıştır. Ona göre, Ramstedt’in (1951: 35) *+lar* ekini Moğolca *+nar* eki ile birleştirmesi Moğolca /n/=Türkçe /l/ gibi bir denkleğin olmamasından dolayı geçersizdir. Ayrıca Aalto da Moğolca ve Türkçede bu eklerin kullanımını karşılaştırmıştır (1952: 10-17). Poppe, Moğolcadaki *-nar* ekinin eski bir çokluk eki **-na* ve **-r*’den meydana geldiğini ileri sürmüş ve bu dil gerçeğini *-lar* ekinin de aynı şekilde çokluğu ifade eden **-lA* ve **-r* eklerinin birleşmesinden oluştuğu şeklinde Türk diline uyarlamıştır. Ayrıca yazıda *+lar* ekinin içerdiği *la* elementi, Moğolca ve Tunguzcadaki *+l* çokluk eki ile karşılaştırılmıştır. Bu hususta Sinor konunun çerçevesini daha da *-L* çokluk ekini Ural-Altay dilleri kapsamında değerlendirmiş, ‘Birleşik Ekler’ alt başlığında *L+R*’yi ele alırken de - yukarıda açıkladığımız- Poppe ile benzer ifadeleri kullanmıştır (1951-1952: 203-230).

+lAr ekinin sonundaki /r/ ünsüzü ise gerek Poppe gerekse Sinor tarafından *r=z* denkliği çerçevesinde değerlendirilerek Ortak Türkçedeki *-m-(I)z* ve *-ñ-(I)z* çokluk 1. ve 2. şahıs iyelik eklerindeki /z/ ile Altay Türkçesindeki *-gar* (< **-ñar* < **-ñnar* < **-ñlar*: *adagar* ‘your father’, *sözigär* ‘your word’) çokluk 2. şahıs iyelik ekindeki /r/ ve *müñüz*, *köz*, *köküz*,

omuz vb. örneklerde dualiteyi ifade eden eski bir çokluk eki /z/ ile ilişkilendirmiştir. *biz*, *siz* ve *olar*, *bular* zamirlerinin sonundaki *z/s* ve /r/ elemanlarının taşıdığı çokluk kavramını yansıtmaması bakımından birbirinden ayrı tutulmaması gerektiğini savunan 1940'lı yıllarda Türkiye'de yapılmış iki çalışma da bu bakımdan dikkat çekicidir (Emre 1940: 37-45, Köseraif 1947: 13-16).

Bu açıklamalardan Türk dilindeki *+lAr* çokluk ekinin, Altay dilleri hatta Ural -Altay dilleri ile ilgisi *l(A)+r* morfepleri ile kurulabilmekte, bu morfeplerin tek başlarına söz konusu dillerde çokluk ifadesini karşıladığı görülebilmektedir. Bugüne kadar gerek DLT gerekse Rylands nüshasında geçen ve Tekin'in birkaç satırlık açıklaması dışında üzerinde durulmayan *+lA* eki, Türk dilinde yaygın kullanımda olan *+lAr* çokluk ekinin yapısında bulunan, bunun dışında Altay dillerinde olduğu gibi Türk dilinde de kullanım alanı bulan arkaik bir ektir. Bundan dolayı özellikle Karahanlı dönemine ait eserler üzerinde yapılmış metin yayınlarının bu husus doğrultusunda yeniden gözden geçirilmesi *+lA* çokluk ekinin varlığı konusundaki şüpheleri ortadan kaldırması bakımından üzerinde titizlikle durulacak bir konu olmalıdır.

Karahanlı Türk yazı dili dönemi dışında *+lA* çokluk ekinin isim ve fiil çekimlerindeki yansımasını Horasan Türkçesinde takip edebilmekteyiz. Doerfer tarafından yapı bakımından Azerbaycan Türkçesiyle Türkmençe arasında değerlendirilen, diğer taraftan Selçuklu Türkçesine dayandırılan Horasan Türkçesi ancak son yıllarda Doerfer ve öğrencileri tarafından araştırılmaya başlanmıştır. Doerfer'in tespitlerine göre Türk dilleri arasında arkaik özellikleri koruması bakımından önem taşıyan Horasan Türkçesinde fiile ulanan çokluk ekleri ile isme ulananlar arasında fark vardır. Horasan Türkçesinde fiillerde çokluk ekleri genellikle *-län*, seyrek olarak *-lär*, *-lä* şeklinde iken isimlerde kalınlık-incelik uyumuna girecek şekilde *+lAr*, *-lA'*, *-lA'*dır. Doerfer bu eklerle ilgili örnekleri vermektedir (1977: 160-168). Fiil çekimlerinde ek ünlüsünün niteliğinden kaynaklanan uyumsuzluğun Güneybatı Türkçesindeki diğer örneklerini de Johanson aktarmıştır (1981).

Yine Doerfer'in (1997: 43-56) tespitlerine göre Horasan Türkçesinde hem isim hem fiil çekimlerinde kullanılan *+la/+le* çokluk eki, sadece fiilde -Sonkor ve Kermanşah'ın 60 km kuzeydoğusunda konuşulan-Sonkor Türkçesinde de (*gäli'l-lä* 'gelirler') görülmektedir.

Bunun dışında yazı dili kapsamında +lA çokluk ekinin kullanımını sistemli bir şekilde tespit ettiğimiz Türkçe, Karaçay-Balkar Türkçesidir. Türk dillerinin Kıpçak kolunun güney Kafkasya bölgesinde konuşulan bu Türkçede isim çekimlerinde çokluk kavramını karşılayan yapı +lA'dır: *terekle* 'ağaçlar', *tavla* 'dağlar', *üyle* 'evler', *kuşla* 'kuşlar', *kızla* 'kızlar'. Bu Türkçede çokluk ekine iyelik eki ulanması durumunda söz konusu ek +lAr şekline geçmektedir: *terekleri*, *kızları*, *kuşları*, *tavlarını* gibi. Karaçay-Balkar Türkçesinde fiil çekimlerinde çokluk 3. şahsı karşılayan ek de sistemli olarak +lA'dır: *aşarla* 'yerler', *aşamazla* 'yemezler', *keledile* 'geliyorlar', *boşaydıla* 'bitiriyorlar', *kaytdıla* 'döndüler', *bergendile* 'vermişler', *cathandıla* 'yatmışlar', *çaşarıkdıla* 'yaşayacaklar', *barlıkdıla* 'gidecekler', *körsünle* 'görsünler', *alsala* 'alsalar', *çabarga kerekdile* 'koşmalılar', *aytıredile* 'söylerlerdi' gibi. Karaçay-Balkar Türkçesi hakkında en son yayın olan Tavkul'un *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü* adlı çalışmasında, sözlük dışında bu Türkçenin grameri ve sözlük malzemesini oluşturan metinler de yer almaktadır. Tavkul, yukarıda örneklerini verdiğimiz +lA ekine hem 'Çokluk Eki' hem de 'Son Ses Düşmesi' başlığı altında değinmiş, fiil çekiminde ise ilgili başlıklar altında örneklerini vermiştir. Biz de 1992 yılında Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinin karşılaştırmalı ses bilgisini incelerken o günkü bilgiler ışığında +lA ekini 'Ünsüz Düşmesi' maddesi altında değerlendirmiştik. Fakat bugün için düşüncemizin değiştiği çalışmamızın başlığındaki "+lA Çokluk Eki" ifadesinden de anlaşılacaktır. Çünkü Horasan ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde kullanılan +lA çokluk ekinin, DLT ve Rylands nüshası Kur'an tercümesinde geçen aynı ekin günümüz Türkçesindeki bir görünümü olması ihtimali oldukça yüksektir. Gerçekte /r/ sesi, Türk dilinde yeri en zayıf olan ses durumundadır ve bu nedenle özellikle konuşma dilinde düşme eğilimindedir. Günlük konuşma dilinde her zaman üzerine basa basa *gidiyor*, *çalışıyor* veya *bir kere* değil, kimi zaman *gidiyo*, *çalışıyo* veya *bi kere* deriz. Anadolu ağızlarında özellikle -*yor* ekindeki /r/ sesinin düşürülmesi veya zayıf söylenmesi bundan dolayıdır. Ayrıca /r/ diş eti ünsüzünün titrek olması ve söylenişinde güçlük çekilmesinden dolayı genel Türk dilinde kelime içi ve son ses durumunda ses değişimine uğradığı durumlar da vardır. Räsänen'in bu konuda "Lautgeschichte der türkischen Sprachen" adlı çalışmasında verdiği örnekler konuyu aydınlatıcı olması bakımından yerindedir (1949).

/r/'nin kelime sonu veya iç ses konumunda düşürüldüğü ve bunun yazı diline yansıdığı durumlar da vardır. Buna en güzel örnek *er-* yardımcı fiili ile Eski Türkçede kullanılan *-sAr* şart ekidir. DLT'de geçen *buşmasar* ve *ewmeser* örnekleri o dönem için arkaik olsa gerektir. Fakat birleşik fiil çekimlerinde *er-> i-> ø* gelişimini izleyerek *er-* fiilindeki /r/'nin düşmesi ise çok daha geç dönemler için geçerlidir. Bunun yanında Türk dilinin değişik dönem alanlarında yazılmış olan eserlerdeki *kurtgar~kutgar~kutar-*, *arşlan~aşlan*, *berk~bek(ü-)*, *kirgür~kigür-* gibi ikili şekilleri iç ses konumundaki /r/ sesinin niteliğine bağlı olarak düşmesiyle açıklamaktayız.

Karaçay-Balkar Türkçesi ile Anadolu ağızlarında çokluk eki için *+lA* şeklinin kullanılmasının nedeni /r/ ünsüzünün düşmesine bağlanabilecekse de X. ve XI. yy. metinleri olan Kur'an tercümesi ve DLT'de geçen *+lA* eki, *+lAr* çokluk ekindeki son ünsüzün düşmesi ile açıklanamaz. Çünkü bu ses düşmesi Türk dillerinde çok daha sonra meydana gelmiş, kimi Türkçede yazı diline yansırken kimisinde sadece konuşma dilinde kalmıştır. Diğer taraftan bu eserler için /r/ düşmesi söz konusu olsaydı ekin lamelifle yazılması gerekirdi. Fakat özellikle DLT'deki örnekler bu olasılığı da yok etmektedir. Ayrıca kuzeybatı grubu Türkçelerinden Karaçay-Balkar Türkçesi ile Anadolu ağızlarında bu ekin telaffuzunda da farklılık vardır. Anadolu ağızlarında *+lA*'lı örneklerde /r/ sesinin düşmesine bağlanabilecek bir telafi uzunluğu oluşurken Karaçay-Balkar Türkçesinde bu söz konusu olmamaktadır.

Karaçay-Balkar Türkçesi ve Anadolu ağızlarında kullanımda olan *+lA* eki için söylediklerimizi hiç şüphesiz Horasan Türkçesinde *+lAr* yanında geçerli olan *+lA* çokluk eki için de söylemek mümkündür. Ama Türk dilinin pek çok arkaik özelliğini yapısında bulunduran Horasan Türkçesindeki *+lA* eki, acaba şimdiki bilgilerimiz ışığında Karahanlı Türkçesiyle yazılmış iki eserde tespit ettiğimiz arkaik bir *+lA* çokluk ekinin uzantısı olamaz mı?

Kaynaklar

- Aalto, Pentti (1952). "The suffixes -lar, -nar, -lär". *Studia Orientalia* XVII (7). Helsinki.
- Atalay, Besim (1939). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Brockelmann, Carl (1923). "Alttürkestanische Volksposie: I". *Hirth Anniversary Volume. Asia Major*.
- Doerfer, Gerhard (1977). "Das Chorasantürkische". *TDAY-Belleten* 1977: 127-204.
- Doerfer, Gerhard (1997). "Das Sonqor -Türkische". *Studia Orientalia* XLVII.
- Emre, Ahmet Cevat (1940). "Türkçe'de Çoğul Belgisi -ler'in etimolojisi üzerine bir araştırma". *TD-Belleten* II/5-6. Senteşrin.
- Gabain, A. von (1941). *Altürkische Grammatik*. Leipzig: Harrassowitz.
- Johanson, Lars (1981). *Pluralsuffixformen im Südwesttürkischen*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Mainz. Geistes - und sozialwissenschaftliche Klasse. Wiesbaden: Steiner.
- Kowalski, Tadeusz (1936). *Zur semantischen Funktion des Pluralsuffixes -lar, -lär in den Türkischen Sprachen*. Kraków (=Polska Akademia Umiejętności Prace Komisji Orientalistycznej 25).
- Köseraif, Fuat (1947). "Çoğul takımının çıkanağı (=Menşei) nedir?". *TD-Belleten* III/10 -11. Ocak -Aralık.
- Menges, K. H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies*. Ural-Altaische Bibliothek 15. Wiesbaden.
- Poppe, Nicholas (1952). "Plural Suffixes in the Altaic Languages". *Ural -Altaische Jahrbücher* XXIV (3 -4).
- Poppe, Nicholas (1992). *Moğol Yazı Dilinin Grameri*. (çeviren G. Karaağaç). İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 68.
- Rachmatullin, Gabdürreşid (1928). "Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen I". *UJb*. VIII. 1 -2.
- Ramstedt, Gustav John (1951). "Aufsätze und Vorträge". *JSFOu*. LV (2).
- Räsänen, Martti (1949). "Lautgeschichte der türkischen Sprachen". *Studia Orientalia* XV. Helsinki.
- Räsänen, Martti (1957). "Materialen zur Morphologie der türkischen Sprachen". *Studia Orientalia* XXI. Helsinki.
- Sinor, Denis (1951-1952). "On Some Ural -Altaic Plural Suffixes". *Asia Major* II. London.
- Tavkul, Ufuk (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, Talat (1989). *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*. Ankara: TDK.
- Tekin, Talat (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9. İstanbul: Kitap Matbaası.